

**Національна академія наук України
Інститут історії України
Центр досліджень історико-культурної спадщини України
Головна редакційна колегія «Зводу пам'яток
історії та культури України»
Управління культури
Закарпатської обласної державної адміністрації
Обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури
України: Закарпатська область»**

**Звід пам'яток
історії та культури України.**

Закарпатська область

**(Матеріали до багатотомного
«Зводу пам'яток історії та культури
України»)**

Київ – 2017

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – Валерій СМОЛІЙ

Сергій КОТ (заступник головного редактора),

Віктор ДАНИЛЕНКО,

Микола ДЬОМІН,

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ,

Ярослав ІСАЄВИЧ

Юрій ЛЕВЕНЕЦЬ

Володимир МИХЕЄВ,

Віктор МИЦ,

Олексій ОНИЩЕНКО,

Олександр РЕСНТ,

Ганна СКРИПНИК,

Лариса ФЕДОРОВА (відповідальний секретар),

Петро ТОЛОЧКО (заступник головного редактора)

Київ – 2017

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

Голова редколегії Олександр ПЕТИК

Дмитро ДАНИЛЮК (заступник голови редколегії),
Степан ПЕНЯК (керівник Робочої групи редколегії),
Василь ГУСТІ, Микола КОВАЧ, Михайло МІСЮК,
Роман ОФЦІНСЬКИЙ, Микола ПГУЛЯК,
Михайло ПРИЙМИЧ, Олена ПРИХОДЬКО, Михайло СИРОХМАН,
Томаш СОПКО, Вікторія ФРОЛОВА

Київ – 2017

Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область [Електронний ресурс] / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – К., 2017. – 413 с. – (Матеріали до "Зводу пам'яток історії та культури України")

Анотація

Публікуються матеріали до тому Зводу пам'яток історії та культури України по Закарпатській області.

На території Закарпатської області знаходиться чимало унікальних пам'яток історико-культурної спадщини України. На поч. 2015 р. у краї під охороною держави було 1637 пам'яток, зокрема: археології – 494, історії – 523, архітектури та містобудування – 302, монументального мистецтва – 93. У Зводі будуть подані дані про 8 пам'яток науки і техніки, 41 пам'ятку садово-паркового мистецтва, 175 ландшафтних парків.

Найбільшою комплексною пам'яткою національного значення, яка представлена всіма видами пам'яток є Ужгородський замок. Перлинами Закарпаття вважаються Мукачівський замок «Паланок», Хустський та Невицький замки-фортеці. До складу комплексних пам'яток відносяться й фортифікаційні споруди часів Першої та Другої світових воєн, зокрема «Лінія Арпада». Пам'ятки археології, серед яких 13 включені до списку пам'яток національного значення, представляють Закарпаття з доісторичних часів. Пам'ятки історії пов'язані з видатними просвітянами, митцями, науковцями, освітянами, представниками духівництва, військовими та політичними діячами краю, якими пишається вся Україна. Представлені пам'ятки сакральної мурованої та дерев'яної архітектури, дві з яких включені до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО в номінації «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України». У матеріалах тому Зводу висвітлені твори монументального мистецтва, створені видатними архітекторами, скульпторами, художниками України та Європи.

Авторський колектив:

С. Пеняк (керівник), М. Алмашій, І. Баум, Д. Бендас, М. Берец, Г. Божук, І. Бровді, Н. Вакула, М. Вегеш, В. Воробйов, О. Гаврош, Ф. Гамор, З. Гренджа-Донська, І. Грибанич, Є. Григора, З. Гудченко, Д. Данилюк, О. Довганич, О. Зубовська, В. Єпішев, В. Канюк, Й. Кобаль, В. Комендар, І. Король, І. Коршинський, І. Латко, Т. Літераті, І. Мандрик, Л. Мацкевий, М. Найпавер, І. Небесник, В. Олашин, М. Олашин, І. Олійник, Р. Офіцинський, В. Пагіря, М. Паранич, П. Пеняк, І. Попович, М. Потушняк, М. Приймич, К. Присяжний, О. Приходько, С. Пруниця, П. Рак, Т. Росул, Л. Сахарова, Я. Свида, М. Сирохман, Н. Сліпченко, В. Слободян, О. Супруненко, І. Сьомочкін, М. Сюсько, О. Торохтін, Ю. Туряниця, Д. Федака, П. Федака, С. Федака, Л. Філеш, Л. Філіп, І. Філь, В. Химинець, І. Хланта, В. Шеба, В. Шевченко, І. Шманько, О. Штефаньо, І. Яременко.

Рецензенти:

к.і.н. С. Кот (керівник), к.і.н. Т. Катаргіна, к.і.н. Г. Денисенко, к.і.н. П. Скрипник, к.і.н. О. Титова.

Упорядники:

к.і.н. С. Кот (керівник), к.і.н. Т. Катаргіна, к.і.н. Н. Ковпаненко, пров. інж.-дослідник Н. Томіна.

З М І С Т

Від упорядників	7
Передмова	8
м. Ужгород	16
Берегівський район.....	166
Великобerezнянський район	178
Виноградівський район.....	193
Воловецький район.....	225
Іршавський район.....	243
Міжгірський район.....	277
Мукачівський район.....	284
Перечинський район.....	319
Рахівський район.....	333
Свалявський район.....	356
Тячівський район.....	371
Ужгородський район.....	378
Хустський район.....	401

Передмова

«Звід пам'яток історії та культури України» - фундаментальне енциклопедичне видання, що включає відомості про всі нерухомі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки. Задумано 28 томів - про кожний регіон (24 області, АР Крим, міста Київ і Севастополь) та українські пам'ятки зарубіжжя. Створені відповідні редакційні колегії та авторські колективи. Щодо підготовки і видання Зводу підписано два Укази Президента України: від 11 грудня 2000 та 28 листопада 2007. Головну редакційну колегію очолює директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій.

Для повноцінного відображення історико-культурного потенціалу нашої держави в цілому і кожного її регіону зокрема проведено масштабну роботу з інвентаризації пам'яток, які на державному обліку, виявлення і дослідження нових об'єктів культурної спадщини. До Зводу повинні увійти статті (відомості) про понад 140 тис. пам'яток історії та культури, ставши науковим підґрунтям Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Закарпатська область — багатий на об'єкти культурної спадщини регіон України. Наразі в області виявлено і вивчено величезну кількість пам'яток історії та культури, підготовлено текстові, ілюстративні та картографічні матеріали. Зокрема, написано статті про 882 об'єкти культурної спадщини, які систематизовано за адміністративно-територіальним принципом. У них враховано адміністративно-політичні, природно-географічні, соціально-демографічні, історико-культурні особливості та етапи розвитку краю з найдавніших часів.

Закарпатська область розташована на крайньому південному заході України – південно-західній частині Українських Карпат. На північному сході, сході, південному сході межує з Львівською та Івано-Франківською областями. На північному заході, заході, півдні межі області співпадають з Державним кордоном України з чотирма країнами ЄС і НАТО протяжністю 467,3 км, зокрема з Угорщиною – 130,0 км, Румунією – 205,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Польщею – 33,4 км. Тут розташовано 19 пунктів перетину кордону: міжнародні, міждержавні та спрощеного переходу (повітряний, автомобільні, залізничні, пішохідні).

Закарпатська область утворена 22 січня 1946. Герб області затверджено 18 грудня 1990 четвертою сесією обласної ради народних депутатів двадцять першого скликання.

Прийнято, що герб Закарпатської області має форму геральдичного щита, розділеного по вертикалі на дві рівні частини. Лівий його бік ділиться по горизонталі на сім рівних смуг з чергуванням синього і золотого кольорів, з яких перша смуга — синя, друга — золотиста. У правій частині щита на срібному тлі — зображення червоного ведмедя. Герб виконано у традиційному для краю колірному сполученні. Синя барва символізує чесність, вірність, бездоганність, золотава — віру, справедливість, милосердя, багатство, а срібло — надію, правдивість, шляхетність. Червоний колір символізує сміливість та мужність.

Прапор Закарпатської області затверджений обласною радою 27 лютого 2009 і являє собою прямокутне полотнище, на якому у горизонтальному напрямку розміщені рівновеликі горизонтальні смуги синього і жовтого кольорів. Співвідношення ширини

прапора до його довжини – 2:3. У крижі прапора на синій смузі розміщено рівновіддалений від усіх трьох країв смуги на одну третину своєї ширини герб області.

Закарпатська область займає площу 12,8 тис. кв. км, або 2,1% території України. Площа краю у 1,7 раза менша від середньостатистичної області України, майже втричі менша від найбільшої за площею Одеської області (33,3 тис. кв. км) і дещо більша від найменшої за площею Чернівецької області (8,1 тис. кв. км).

Протяжність Закарпаття із заходу на схід – 184 км, з півночі на південь – 80 км. Відстані від Ужгорода до Києва залізницею – 898 км, шосе – 788 км. Через область проходять дві автодороги державного значення: магістральна Київ-Чоп довжиною 132,9 км і регіональна Мукачево–Рогатин довжиною 207,5 км, а також міжнародний транспортний коридор № 5 (Критський) – Ліссабон–Трієста–Любляна–Будапешт–Київ–Волгоград. Транспортна мережа краю має експлуатаційну довжину в межах 597,6 км залізничних колій та 3347,8 км — автомобільних доріг загального користування.

За адміністративно-територіальним поділом Закарпатська область має 13 районів, 5 міст обласного значення. Діє 351 місцева рада. Обліковано 608 населених пунктів: 11 міст, 19 селищ міського типу, 578 сіл.

На Закарпатську область припадає 2,6% населення України. У краї проживає в 1,4 раза менше осіб, ніж у середньостатистичній області. На початку 2014 найзаселеною була Донецька (4,6 млн. осіб), меншзаселеною – Чернівецька (0,9 млн. осіб) області. На 1 січня 2016 у Закарпатській області мешкало 1259,2 тис. осіб, зокрема 466,9 тис. міських жителів, 792,3 тис. сільських. Щільність населення склала 98,4 осіб на 1 кв. км, народжуваність на 1000 жителів – 13,3, а смертність – 12,3.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 в Закарпатській області проживало 80,5% українців (1 млн. 10,1 тис. осіб), 12,1% угорців (151,5 тис. осіб), 2,6% румун (32,1 тис. осіб), 2,5% росіян (31,0 тис. осіб), 1,1% ромів (циган) (14,0 тис. осіб), 0,5% словаків (5,6 тис. осіб), 0,3% німців (3,5 тис. осіб).

У містах обласного значення проживає: Ужгород (площа 31 кв. км) - 115,2 тис. осіб, Мукачево (27 кв. км) - 86,3 тис., Хуст (24 кв. км) - 31,7 тис., Берегово (19 кв. км) - 24,4 тис., Чоп (6 кв. км) - 8,9 тис., у районах: Тячівський (площа 1818 кв. км, 62 населених пункти) - 175,3 тис., Виноградівський (690 кв. км, 50 н. п.) - 120,9 тис., Мукачівський (998 кв. км, 88 н. п.) - 101,1 тис., Іршавський (945 кв. км, 47 н. п.) - 100,0 тис., Хустський (973 кв. км, 57 н. п.) - 95,7 тис., Рахівський (1892 кв. км, 32 н. п.) - 92,4 тис., Ужгородський (864 кв. км, 65 н. п.) - 70,7 тис., Свалявський (673 кв. км, 29 н. п.) - 54,5 тис., Берегівський (635 кв. км, 43 н. п.) - 51,4 тис., Міжгірський (1165 кв. км, 44 н. п.) - 48,0 тис., Перечинський (631 кв. км, 25 н. п.) - 31,8 тис., Великоберезнянський (810 кв. км, 32 н. п.) - 26,6 тис., Воловецький (545 кв. км, 26 н. п.) - 24,3 тис. осіб.

За даними 2015 зайнятість населення складала наступним чином: усього працездатних у віці 15-70 років - 924,2 тис., у т. ч. економічно активних - 571,8 тис., безробітних - 52,5 тис. осіб. Рівень офіційного безробіття на 1 січня 2016 склав 1,1%.

Територія Закарпатської області є унікальною екологічною системою заходу України з різноманітним рельєфом і кліматичними умовами, що зумовлені вертикальною поясністю і розмаїттям ландшафтів. Область з півночі захищена Карпатським хребтом, з північного заходу – Татрами, з півдня – західними

Закарпатська область. Символіка краю // Закарпатська обласна рада. Офіційний веб-сайт. - zakarpattya.gov.ua/zakarpatya/symbolika-krayu/zakarpataska-oblast/.

Статистичний щорічник Закарпаття за 2015 рік. - Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2016. - С. 29-30.

Демографічна ситуація в Закарпатській області у січні–серпні 2016 року // Головне управління статистики у Закарпатській області. Офіційний веб-сайт. - www.uz.ukrstat.gov.ua/press/2016/expr_v170.pdf.

Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Державний комітет статистики України. Офіційний веб-сайт. - <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpatia/>.

Румунськими горами і Марамороським масивом. Від інших регіонів країни область відділяють Яблунецький, Вишківський, Ужоцький, Верецький та Воловецький перевали висотою від 931 до 1614 м над рівнем моря.

Майже дві третини області займають гори, решту — прилегла до них Закарпатська низовина, що є частиною Середньодунайської низовини. Тут знаходиться найвища точка України – гора Говерла – 2061 м. Гірська частина — три групи асиметричних хребтів з більш похилими південно-західними схилами, з численними долинами гірських річок. У центрі – ланцюг Полонинських гір з плоскими вершинами – полонинами, що вкриті гірськими луками і частково служать пасовищами. З мальовничих полонин найбільші — Рівна, Красна, Боржава, Свидовець.

Клімат краю є помірно континентальним з достатнім і надлишковим зволоженням, нестійкою весною, не дуже спекотним літом, теплою осінню та порівняно м'якою зимою, що забезпечує сприятливе середовище для різноманітної рослинності. Середньорічна швидкість вітру в різних місцях становить 1,2-2,4 м/с, а максимальна його швидкість, яку зареєстровано поблизу м. Хуст і смт. Міжгір'я та на полонинах, сягає до 40 м/с.

Річки Закарпатської області належать до басейну основної водної артерії краю — р. Тиса. Всього в краї протікає 9 426 рік сумарною довжиною 19 723 км. Загальна довжина 155 річок, кожна з яких довша 10 км, становить 3,43 тис. км. Річки Тиса, Боржава, Латориця, Уж мають довжину понад 100 км кожна.

Найдовша річка краю – Тиса – найбільша ліва притока Дунаю. Загальна довжина Тиси 967 км, зокрема 262 км у межах Закарпаття. Над Тисою розташовані районні центри — міста Рахів, Тячів, Хуст, місто обласного значення Чоп. Власне Тиса утворюється при злитті річок Біла Тиса і Чорна Тиса за 4 км на північ від м. Рахів. Типово гірський характер Тиса має до смт. Великий Бичків, де падіння її русла не менше 4,5 м/км, а швидкість течії – 3 м/сек. Нижче м. Хуст вона проривається через Вулканічний хребет, утворюючи т. зв. «Хустські ворота». Круті та високі схили звужують долину до 1,3 км. Нижче м. Виноградів Тиса набуває рис спокійної рівнинної ріки, її заплава має ширину 10-12 км. Замерзає Тиса лише нижче Виноградова.

Латориця (191 км), Боржава (106 км), Теремля (91 км), Ріка (82 км), Тересва (56 км) є правими притоками Тиси. Над Латорицею розташовані міста Свалява (райцентр) і Мукачево (райцентр, місто обласного значення). Частина вод Теремлі тунелем завдовжки 3,6 км через хребет Бовцарський верх подається у Ріку, на якій з 1956 діє Требле-Ріцька гідроелектростанція. Уздовж усієї Тересви раніше функціонувала вузькоколійка Тересва-Усть-Чорна, що розгалужувалася у долини дрібних приток верхів'їв Тересви.

Уж (133 км) на території Словаччини впадає у р. Лаборець. Ліва притока Ужа — р. Тур'я (46 км). Над Ужем розташовані обласний центр — м. Ужгород, районні центри — м. Перечин та смт. Великий Березний.

Водний режим річок залежить від погодних умов і стану лісів Українських Карпат. У верхній течії вони є стрімкими, течуть у вузьких і глибоких долинах, прориваючись через хребти та гірські пасма. При виході на рівнину їх русла стають ширшими а течія сповільнюється. Режим рівнів води характеризується безладним чергуванням паводків протягом усього року. В середньому протягом року спостерігається 25-35 піків підняття рівня води, переважно у весняно-літній час.

Весняне водопілля починається на рівнинах наприкінці лютого – на початку березня, в горах запізнюється приблизно на 15 днів. Ступінь підняття рівня води залежить від запасів снігу в басейнних річок та інтенсивності його танення. Максимальні рівні спостерігаються у другій половині березня. Часто паводки і селі мають катастрофічний характер, завдають матеріальних збитків: руйнують шосе і

залізниці, зносять мости, змивають посіви, пошкоджують будівлі. Для їх захисту в краї постійно оновлюють і зміцнюють берегоукріплення і дамби.

Якщо всіх річок, струмків і потічків у краї понад 9,4 тис., то озер – лише 137, з яких водойм (постійних озер) – 32. Як правило, вони льодовикового походження. Деякі з них утворилися у результаті гірських обвалів або мають вулканічне походження. Найбільшим є Синевир, у народі — «Морське око», утворене у післяльодовиковий період 10 тис. років тому на висоті 989 м над рівнем моря внаслідок землетрусу і перекриття зсувами кам'янистої породи вузької річкової долини. Синевир відіграє важливу роль у підтриманні водного режиму р. Тересля (притоки Тиси). Озеро підживлюється трьома постійними гірськими потічками і має витік у р. Тересля. Його площа 7 га, найбільша глибина – 27 м, температура води влітку сягає від +12° до +18°. Це популярний туристичний об'єкт, що знаходиться в межах Національного природного парку «Синевир». Одночасно водно-болотне угіддя «Озеро Синевир» площею від 29,0 га, згідно з Рамсарською конвенцією 1971, має міжнародне значення. Такий же статус мають нині й «Урочище Озирний – Бребенескул» площею 1656,91 га у Рахівському районі (Карпатський біосферний заповідник), «Атак – Боржавське» (283,4 га) у межах Берегівського і Виноградівського районів (регіональний ландшафтний парк «Притисянський»), «Долина нарцисів» (256,0 га) у Хустському і «Печера Дружба» (0,13 га) у Тячівському (Карпатський біосферний заповідник), «Чорне багно» (15,0 га) в Іршавському (національний природний парк «Зачарований край»), «Водосховище Форнош» (210,0 га) у Мукачівському, «Верхів'я річки Уж» (1054,0 га) у Великоберезнянському районах.

В області налічується 9 водосховищ і 59 ставків. Загальний об'єм усіх штучних водосховищ 60,5 млн. куб. м, площа водного дзеркала становить 1,56 тис. га. 8 водосховищ має комплексне призначення – сезонне регулювання і риборозведення. З них – 4 водосховища меліоративної осушної системи «Чорний Мочар» призначені для акумулювання паводкових стоків (9,5 млн. куб. м) і весняних повеней (18,6 млн. куб. м), а також риборозведення.

Основним природньо-рекреаційним та курортним потенціалом області є мінеральні та термальні води. Тут налічуються 33 родовища мінеральних вод, розробляються 24, або 8,2% від загальної кількості цих родовищ в Україні. Всього в Закарпатті до 360 джерел мінеральної води 30 типів за хімічним складом і лікувальними властивостями. Основним бальнеологічним ресурсом є найвідоміші мінеральні води: гідрокарбонатно-натрієві, хлоридно-гідрокарбонатні, гідрокарбонатні-сульфатні.

Структура земельної площі Закарпаття постійно змінювалась. У доаграрний період край був заліснений на понад 90% земельних площ. Площі лісового фонду ще переважали (понад 70%) у 1946. Після інтенсивного вирубування лісів у 1949-1960-х рр. кількість лісів постійно зменшувалася. Натомість їх площі поросли здебільшого чагарниками. Понад 35 тис. га таких площ використовуються населенням для випасання худоби, збору дикорослих, грибів тощо, під сіножаті, багаторічні насадження (виноградарство, садівництво). Нині сільськогосподарські угіддя становлять 37,1% від загальної площі області: рілля, пасовища, сіножаті, багаторічні насадження, перелоги.

Більшу половину площі області (56,8%) займають ліси, або 6,8% їх площі в Україні. Закарпатські ліси вважаються найпродуктивнішими в Європі. Вони сформовані насадженнями з переважанням бука, ялини, ялиці, дуба, з домішками явора, ясена, ільмових та інших цінних порід. За площею лісового фонду Закарпаття входить до першої п'ятірки областей України, а за лісистістю і запасами деревини займає перше

місце. На душу населення припадає 0,55 га лісів і 165 куб. м деревини. Для України в цілому ці показники становлять відповідно 0,17 га і 16,4 куб. м.

Ліси в області зростають на площі 695,7 тис. га і мають 207,5 млн. куб. м деревинних запасів. Середній запас на 1 га 350 куб. м, середньорічний приріст 5 куб. м. Майже 61% площі земель лісфонду виключено з експлуатації, а 23,5% віднесено до природно-заповідних зон.

Історично ведення лісового господарства краю було невиснажливим. Винятком стали 1950-ті рр., коли освоєння лісового фонду й заготівля деревини перевищили науково обґрунтовані обсяги. Тоді з 1 га вкритих лісовою рослинністю земель вирубували 6,5 куб. м, у той час, як приріст становив 4,6 куб. м. Упродовж 1961-1965-х рр. з 1 га вже вирубували тільки 3,5 куб. м, у 1989-1996-х рр. – 2,1 куб. м. Нині у підпорядкуванні Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства знаходиться 18 державних лісгосподарських підприємств (484,5 тис. га лісфонду). У галузі працює понад 4 тис. осіб, з яких 1,8 тис. — лісова охорона. Лісовідновлення щороку проводиться на площі 1,9 тис. га.

Природно-заповідний фонд Закарпатської області має площу 182 384 га (13,94% від площі області) і включає 459 об'єктів: 1 біосферний заповідник, 3 національні природні парки, 1 регіональний ландшафтний парк, 19 заказників загальнодержавного значення, 49 заказників місцевого значення, 9 заповідних урочищ, 1 ботанічний сад загальнодержавного значення, 2 дендрологічні парки місцевого значення, 1 парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, 34 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення, 9 пам'яток природи загальнодержавного значення, 329 пам'яток природи місцевого значення.

Закарпаття багате на корисні копалини. Розвідано 217 родовищ, в яких 30 матеріалів промислового значення: 2 – дорогоцінних металів (золото, срібло), 3 – кольорових металів (свинець, цинк), 4 – ртуті, по 4 – газу і вугілля, по 1 – гірничорудної сировини (глина бентонітова, каоліти) і гірничо-хімічної сировини (сіль кухонна), 3 – цеоліту, а також значну кількість родовищ будівельних матеріалів (андезиту, андезитобазальту, мармуру, перліту, глини тугоплавкої, сировини цегельно-черепичної тощо).

Формування більшості цих родовищ пов'язано з останнім геологічним (вулканічним) етапом розвитку Карпат. Наявні також формування кристалічних сланців, мармурів, кварцитів тощо, які знаходяться на великих глибинах, а в Мармороському кристалічному масиві виходять на денну поверхню (Рахівський район). Їх утворення відбулося на початковому етапі формування гір (230-240 млн. років тому).

Паливно-енергетичний потенціал Закарпаття незначний. Розвідано понад 50 родовищ бурого вугілля, загальні запаси яких становлять — 80 млн. т. Найбільше з них Ільницьке, Горбківське, Ужгородське. Вугілля має невисоку теплотворну здатність та високу зольність і використовується як місцеве паливо. З розвіданих газових родовищ експлуатується Русько-Комарівське (запасом понад 2 млрд. куб. м), уведене в дію навесні 2003 з проектною потужністю 1,5 млн. куб. м на місяць, і значно менші — Королевське і Станівське. Невисока якість газу з вмістом азоту 45% вказує на доцільність його використання для виробництва електроенергії. Загалом в області добувається понад 9 млн. куб. м газу, або 1,5% у балансі його споживання.

В Закарпатті сконцентровано запаси цінних копалин стратегічного значення, як золото, срібло, цинк, свинець, германій, барит. Тут єдині в Україні родовища цеолітів,

Лісове господарство // [Закарпатське обласне управління лісового та мисливського господарства](http://zakarpatlis.gov.ua/napryamky-diyalnosti/lisove-hospodarstvo/). Офіційний веб-сайт. - zakarpatlis.gov.ua/napryamky-diyalnosti/lisove-hospodarstvo/.

Природно-заповідний фонд // Департамент екології та природних ресурсів Закарпатської облдержадміністрації. Офіційний веб-сайт. - ecozakarpat.gov.ua/?page_id=1655.

Природно-ресурсний потенціал Закарпаття // Регіональний інформаційний центр "Карпати". - carpaty.net/?p=7726&lang=uk.

які використовують для очищення стічних вод, виробництва паперу, гуми, добрив тощо. Сокирнянське родовище цеоліту в Хустському районі належить до найбільших у світі за запасами високоякісної сировини — 130 млн. т. Відомі ще два родовища — поблизу с. Липча Хустського і с. Водиця Тячівського районів з прогнозним запасом 5,4 млрд. т. Золото і срібло знайдено у Мужіївському золотополіметалічному родовищі (Берегівський р-н) і в золоторудному родовищі «Сауляк» (Рахівський р-н). Запаси першого розроблялися з 1999 у Мужіївському руднику потужністю 60 тис. т руди на рік, яка перероблялася тут же на збагачувальній фабриці. Це єдине в Україні золотодобувне підприємство. За час роботи у державну скарбницю надійшло понад 736 кг мужіївського золота. З грудня 2006 підприємство припинило діяльність. Недоліком розробки Мужіївського родовища стало те, що на об'єкті накопичувалися залишки використаної руди, з якої недовидобуто 20-25% золота і багато інших цінних металів. Поліметалічна руда в родовищі містить свинець, золото, індій, телур, галій, германій, сурму, кобальт, барій, ртуть, селен, питома вага яких становить 32%. Золото в цій руді має в середньому вміст 5-6 г на тонну. Технологія, що використовувалася, не дозволяла добути з руди ці цінні елементи.

З давніх часів спочатку відкритим, а відтак шахтним способом, в Закарпатті в околицях смт. Солотвина добувають чисту кухонну сіль, яка майже повністю складена галітом NaCl. Крім Солотвинського родовища кам'яної солі, гірничо-хімічні корисні копалини у краї представлені двома родовищами сировини для вапнування кислих ґрунтів (Новоселицьким мергелю і Свалявським вапняку), родовищем бариту, 6 родовищами білих і забарвлених глин (експлуатуються тільки Оноцьке родовище білих глин (Виноградівський р-н) для виготовлення кахельних камінів і Малоком'ятське забарвлених глин, де виготовляються мінеральна фарба і кахель).

Завдяки вигідному географічному розташуванню, Закарпаття має великий рекреаційний потенціал — 356 санаторно-курортних, туристично-рекреаційних, готельних закладів. Далеко за межами області відомі закарпатські коньяки, вина, мінеральні води, продукція лісової та деревообробної промисловості, художні вироби з дерева, лози, художня вишивка, ткацтво. Край багатий на історичні та архітектурні пам'ятки минувшини, зокрема дерев'яні церкви.

У Закарпатській області знаходиться чимало унікальних пам'яток історико-культурної спадщини України. На поч. 2015 у краї під охороною держави було 1637 пам'яток, зокрема 494 археологічних, 523 історичних, 93 монументального мистецтва, 302 архітектури і містобудування, 41 садово-паркового мистецтва, 175 ландшафтних, 8 науки і техніки.

Серед пам'яток археології переважають городища (5) і поселення (3), представлені стоянки (2), солекопальня, залізобобний центр, могильник. Обидві стоянки мають датування 1,5 млн. - 10 тис. років до н. е. (сmt. Королево Виноградівського р-ну, печерна с. Велика Уголька Тячівського р-ну). Світове значення має археологічна пам'ятка — Королевська багатошарова стоянка епохи палеоліту.

Поселення поділяються на багатошарове 6-4 тис. до н.е., 4-3 тис. до н.е. (с. Запсонь Берегівського р-ну) і слов'янські -9 ст. до н. е. - 4 ст. н.е. (с. Холмок Ужгородського р-ну), 3-4 ст. н.е. (с. Галоч того ж району). Найдавніші городище - 9 ст. до н. е. - 4 ст. н.е. — оппідум кельтів (м. Мукачево), «Товар» (с. Дийда (Дідово) Берегівського р-ну), поблизу м. Іршава і с. Арданово Іршавського р-ну. Городище у с. Вари (Варієво) Берегівського р-ну датовано 9-13 ст. — як і «Могильник давніх мадярів» (насправді — печенігів) поблизу с. Чома того ж району. Солекопальню «Горци» в смт. Солотвино Тячівського р-ну віднесено до 9 ст. до н. е. - 4 ст. н.е., а залізобобний центр у с. Неветленфолу (Дяково) Виноградівського р-ну - до 2-1 ст. до н.е. До Державного

реєстру нерухомих пам'яток України, занесено 13 пам'яток археології національного значення, що знаходяться в Закарпатській області.

Водночас у Переліку пам'яток архітектури і містобудування національного значення у Закарпатській області зазначено 136 найменувань, взятих на державний облік, починаючи з 1956. Вони були створені у тривалому часовому діапазоні — протягом цілого тисячоліття. Найдавніша пам'ятка веде відлік з 10 ст. (Ужгородський замок), найпізніша — з початку 20 ст. (дерев'яна Миколаївська церква у с. Задільське Воловецького р-ну). Серед них найбільше сакральних об'єктів — церков (костелів, каплиць) (50 дерев'яних, 18 мурованих, 1 змішана), дзвіниць (33 дерев'яних, 1 змішана) і монастирів (7 мурованих, у т. ч. 1 резиденція єпископа). Також обліковано 9 замків, 7 палаців (садиб, ансамблів споруд), 4 господарські та службові будівлі, 1 адміністративна споруда, 1 брама, 1 парк.

У музейних закладах області зберігається понад 400 тис. пам'яток історико-культурної спадщини. Нині в області діють 8 державних музеїв, 2 меморіальні будинки-музеї (народних художників Української РСР Федора Манайла й Андрія Коцки), 169 музеїв на громадських засадах.

Важливими є замки – архітектурні споруди, взірці оборонної будівельної техніки середньовіччя і ранньомодерного часу, що служили адміністративними, військовими і культурними центрами. Діючі замки – Ужгородський, Мукачівський «Паланок», Чинадіївський. Невицький, Середнянський, Квасівський, Виноградівський, Королевський та Хустський замки перебувають на межі знищення. Саме їх (9 об'єктів) включено у чинний Перелік пам'яток замкової архітектури Закарпатської області, які потребують першочергової реставрації та консервації: Середнянський замок 12 ст. (одна з найстаріших оборонних споруд європейського середньовіччя, нині в руїнах, першу чергу консерваційних робіт виконано 1972), Невицький замок 12-13 ст. (комплекс оборонних споруд, пристосованих до рельєфу місцевості, тут же виявлено городище ранньозалізного віку 8-7 ст. до н. е), Мукачівський замок «Паланок» 14-17 ст. (розташований на на стрімкій горі природного походження на місці городища 8-7 ст. серед рівнини, після відновлювальних робіт тут розміщено краєзнавчий музей), Чинадіївський замок 14-15 ст. (зберіг первісний вигляд резиденції феодала), Квасівський замок 12-13 ст. (знаходився на торговельному шляху з Марамороша у Задунав'я, типовий зразок оборонної архітектури середньовіччя), Королевський замок «Нялаб» 12-17 ст. (побудований у два етапи, спочатку спорудили донжон-вежу), Виноградівський замок «Канков» 12-14 ст. (зведено на місці слов'янського городища з масивною підквадратною вежею – донжоном), Хустський замок 11-12 ст. (зруйнований вибухом порохового складу у др. пол. 17 ст.), Ужгородський замок 11-14 ст. (споруджений на горі природного походження на місці городища 8-7 ст. до н.е. за принципами будівництва західноєвропейських фортець – триповерхова будівля в стилі ренесанс, нині тут діє Закарпатський краєзнавчий музей).

Переважну частину пам'яток сакральної дерев'яної архітектури Закарпаття споруджено без єдиного цвяха. Таке будівництво набуло поширення у 12-13 ст. Збереглися дерев'яні храми в с. Середнє Водяне Рахівського р-ну – 1428, с. Колодне Тячівського р-ну – 1470. Викликає захоплення шатровий стиль храмів у селах Великоберезнянського р-ну: Гусний – 1655, Кострино – 1645, Ужок – 1745. Вражають вивершена дерев'яна готика храмів 17-18 ст. у селах Хустського р-ну: Сокирниця, Олександрівка, Нижнє Селище, Крайниково, Данилово.

Державний реєстр нерухомих пам'яток України // Міністерство культури України. Офіційний веб-сайт. - mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406.

Перелік пам'яток архітектури та містобудування національного значення у Закарпатській області // Управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації. Офіційний веб-сайт. - kultura.uz.ua/index.php/ustanovy-ta-zaklady-kultury/ob-iekty-kulturnoi-spadshchyny.

У 2013 номінацію «Дерев'яні церкви карпатського регіону України» внесено до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Туди віднесено дві закарпатські церкви — св. Михайла с. Ужок Великоберезнянського р-ну і Вознесіння Господнього (Струківську) смт. Ясіня Рахівського р-ну.

Переважно дерев'яні храми Закарпаття є діючими, однак майже 40% з них перебувають в аварійному стані. Як зазвичай, місцеві релігійні громади, самотужки рятуючи храми, проводять ремонти без дотримання реставраційних вимог і залучення фахівців, чим завдають істотної шкоди традиційній архітектурній спадщині. У Переліку пам'яток дерев'яної сакральної архітектури області, які потребують ремонту та реставрації, 116 об'єктів. У розрізі районів: Берегівський — 2, Великоберезнянський — 13, Виноградівський — 2, Воловецький — 16, Іршавський — 5, Міжгірський — 33, Мукачівський — 9, Перечинський — 1, Рахівський — 16, Свалявський — 4, Тячівський — 7, Ужгородський — 1, Хустський — 7.

До Списку історичних населених місць України (затверджено постановою Кабінету міністрів України від 26 липня 2001, № 878) увійшли 19 закарпатських поселень з такими датами заснування або першої писемної згадки: 10 міст — Ужгород (8 ст.), Виноградів (9 ст.), Мукачево (10 ст.), Хуст (10-11 ст.), Берегово (11 ст.), Свалява (12 ст.), Перечин (13 ст.), Тячів (середина 13ст.), Іршава (14 ст.), Рахів (1447); 9 селищ міського типу — Між гір'я (12 ст.), Чинадйово (1214), Королево (1262), Вилок (13 ст.), Тересва (перша половина 14 ст.), Буштино (середина 14 ст.), Солотвино (14 ст.), Великий Березний (1427), Воловець (15 ст.).

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) визначає історичне населене місце як таке, що зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України. Історичний ареал — частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування і форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку. Об'єкт культурної спадщини — визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Наукове вивчення пам'яток історико-культурної спадщини Закарпаття започатковане у другій половині 19 ст. переважно археологами. За майже півтора століття зібрано потужний пласт наукового матеріалу: артефакти, звіти про розкопки і т. д. Чимало з цих матеріалів знаходяться нині у фондах державних інститутів та університетів, музеїв, бібліотек, архівів тощо. Частина з них розміщена нині у всесвітній мережі на різних ресурсах, зокрема на сайті «Портал археології Закарпаття» (archaeology.com.ua) зусиллями журналіста Руслана Фатули й археолога, кандидата історичних наук Павла Пеняка.

Серед спеціальних видань — довідник-путівник (упорядкований канд. іст. н. Степаном Пеняком), де йдеться про історичні, архітектурні, мистецькі пам'ятки за адміністративно-територіальним принципом. Протягом останнього півторадесятиліття вийшов ряд ґрунтових видань, де проаналізовано пам'ятки Закарпаття у контексті культурної взаємодії різних народів регіону. Пропоноване видання є першим комплексним й узагальнюючим дослідженням великого масиву історико-культурної спадщини краю.

Роман Офіцинський